

УДК 159.9:615.851

ОСОБЛИВОСТІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ТА ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ ЖІНОК З КРИЗИСНИХ ТА ЗВИЧАЙНИХ СІМЕЙ

Фальова О.Є., к. психол. н.,
доцент кафедри наукових основ управління та психології
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди

У статті розглянуті проблема розвитку особистості жінки з позиції різних підходів до розуміння загальнопсихічного розвитку і його особистісної складової, а також феномен самореалізації жінки. Проведений порівняльний аналіз рівня самоактуалізації і особистісних якостей жінок з кризисних і звичайних сімей, проаналізовано комбінацію факторів, які утворюють певні симптомокомплекси (опитувальник Кеттелла).

Ключові слова: жінки з кризисних сімей, самоактуалізація, особистісні якості, психологічні захисти, вихід зі скрутних життєвих ситуацій, рівень суб'єктивного контролю.

В статье рассмотрены проблема развития личности женщины с позиции различных подходов к пониманию общепсихического развития и его личностной составляющей, а также феномен самореализации женщины. Проведен сравнительный анализ уровня самоактуализации и личностных качеств женщин из кризисных и обычных семей, проанализированы комбинации факторов, составляющих определенные симптомокомплексы (опросник Кеттелла).

Ключевые слова: женщины из кризисных семей, самоактуализация, личностные качества, психологические защиты, выход из сложных жизненных ситуаций, уровень субъективного контроля.

Falyova O.Ye. PECULIARITIES OF SELF-ACTUALIZATION AND PERSONAL QUALITIES OF WOMEN FROM CRISIS AND NORMAL FAMILIES

The problem of woman's personal progress from the position of different slants as to understanding of psychological development in general and its personal integral part and phenomenon of woman's self-realization were studied in the article. There was made comparative analysis of self-actualization level and personal qualities of women from crisis and normal families, was analyzed combination of factors, which create certain symptom-complexes (Kettel's questionnaire).

Key words: women from crisis families, self-actualization, personal qualities, psychological protections, way out of difficult situations in life, level of subjective control.

Постановка проблеми. Проблема розвитку особистості включає різні підходи до розуміння загально психічного розвитку та його особистісної складової, а також різні підходи до розуміння самої особистості, представлені в теоріях, розроблених у світовій та вітчизняній психології.

Однією з важливіших складових особистості є її самореалізація, бо саме вона дає змогу людині обирати свій життєвий шлях. Актуальність проблеми самореалізації зростає при змінах умов життєдіяльності у суспільстві. На сучасному етапі життя жінки середнього віку, у яких вже сформувались стійкі життєві позиції, зіштовхнулися з необхідністю переоцінки своїх установок, цінностей, здібностей для подолання багатьох стереотипів, пошуку власного, самостійного шляху, який може забезпечити повне розкриття власних особистісних прихованих можливостей у житті. Індивідуальний розвиток людини (К.О. Абульханова, Т.М. Березина, 2001 рік) визначається впливом двох практично протилежних тенденцій. Ці тенденції можна вслід за С.Л. Рубінштей-

ном [7] описати, як два способи життя: існування і здійснення себе [1]. Самореалізація особистості, а особливо жінки, має спірні й невирішені питання, що потребують більш глибокого й різнобічного аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема самореалізації особистості входить у проблемне поле різних наук. Проблема самореалізації є однією із центральних проблем зрілої особистості, що знайшла відбиття у науках про людину: філософській антропології, психології, психотерапії. Як відзначає Л.О. Коростильова (2005 рік), це поняття має давню традицію, але дотепер не мало визначення у вітчизняній літературі [3, с. 4]. Л.О. Циренова (1992 рік) відзначала, що у закордонних філософських роботах проблема самореалізації пов'язується з проблемами сутнісної природи або сутнісних сил людини. Низка філософів (Л. Фейербах та ін.) розуміють самореалізацію як реалізацію людської сутнісної природи, яка об'єктивно передуює особистісному буттю і нерідко протистоїть реальному індивіду як ідеал, який можна досягти і здійснити при відповід-

них умовах і обставинах [12]. З позицій цього підходу, на думку дослідника, у структуру самореалізації входять тільки позитивні, морально прийнятні здібності і потреби людини. Однак існує протилежна наукова думка (І. Кант, І. Фіхте та ін.), згідно з якою самореалізація розуміється як результат власних зусиль людини, яка є проектом самої себе і існує лише настільки, наскільки вона сама себе здійснює [13]. Тобто, на думку цих вчених, людина формує себе сама у ході своєї життєтворчості і здатна до розвитку і максимального прояву у діяльності своїх природних індивідуальних якостей.

М.О. Недашковська (1990 рік) показала, що самореалізація існує як аспект життєтворчості, який розв'язує протиріччя між потребами і можливостями людини [6]. О.А. Мішин (2012 рік) [5] досліджуючи взаємозв'язок особистісних особливостей з професійною самореалізацією, наголошує на тому, що, виходячи з трактування самореалізації М.С. Іванова, М.С. Яницького [2], можна зробити висновок про те, що самореалізація – це не просто втілення особистості і свідомості у поведінці, а процес досягнення особистістю практичних результатів у діяльності (у поведінці) за рахунок реалізації поставлених цілей.

У розвиток жіночої проблематики зробили свій вклад Ю.В. Бондаренко (2009 рік), І.М. Калінаускас, Є.І. Весельницька (2004 рік), О.М. Вовченко (2000 рік), В.В. Кришталь (1999 рік), Н.Г. Шевченко (2007 рік), М.В. Маркова (2007 рік), О.С. Кочарян (1996 рік) Г.С. Кочарян (1995 рік), Н.І. Олифірович, Т.А. Зинкевич-Куземкіна, Т.Ф. Велента (2006 рік) Айра Лайне (2005 рік) та інші дослідники [10; 11].

В останні роки з'явилися роботи, в яких висвітлюються окремі її аспекти, наприклад: самореалізація в основних сферах життєдіяльності (професійної) (Т.П. Вівчарик, 2000 рік; Л.О. Коростильова, 2005 рік; О.О. Зубкова, 2006 рік; О.Д. Стасенко, 2007 рік; Ю.І. Пучкова, 2007 рік та ін.), самореалізація в літньому віці (Т.З. Козлова, 2007 рік), особистісна рефлексія як фактор успішної самореалізації жінок зрілого віку (Н.Г. Шевченко, 2007 рік); соціологічний аналіз самореалізації особистості у зрілому віці (І.В. Солодовнікова, 2007 рік), самосвідомість (О.О. Бодальов, 1993 рік, 1995 рік; І.С. Кон, 1967 рік та ін.), смисл життя (Л.П. Буева, 1978 рік; В.Є. Кемеров, 1994, 2001 роки та ін.). Дослідження положення жінок на ринку праці знайшло відображення в працях таких дослідників, як, зокрема, Н.І. Архипова (1994 рік), А.А. Нікіфорова (1991, 2001 роки), Т.А. Тихомірова (2007 рік), Н.В. Скіндер (2009 рік), Н.М. Римашевська (1997, 1999, 2006 роки),

С.Ю. Рошн (2006 рік), А.О. Крилов (1998, 2000 роки), Л.О. Коростильова (2001 рік), К.О. Абульханова-Славська (1991 рік), А.В. Брушлинський (1994 рік), М.І. Воловикова (2007 рік), Ю.Є. Альошина (1991 рік), Ю.І. Пучкова (2007 рік), Т.П. Вівчарик (2000 рік), Л.О. Коростильова (2005 рік), О.О. Зубкова (2006 рік), О.Д. Стасенко (2007 рік), Ю.І. Пучкова (2007 рік), Л.С. Яковицька (2008 рік), В.А. Гупаловська (2005 рік). Досліджено закономірності формування професіоналізму (Е.М. Борисова, 1991 рік; А.О. Деркач, 1993, 2000 роки; М.І. Дьяченко, Е.М. Іванова, 2006 рік; Є.О. Клімов, 1975–1986, 1996 роки; Н.В. Кузьміна, 1967 рік; А.К. Маркова, 1996 рік), оптимізацію умов здійснення професійної діяльності (В.Д. Шадріков, 1979, 1982 роки; Б.М. Теплов, 1954 рік та ін.), мотиви і цілі професійної діяльності жінок (В.К. Антонова, 1995 рік; В.Н. Орлова, 2006 рік та ін.), особливості суміщення жінкою професійної та сімейної ролей (А.С. Чирікова, 1999, 2011 роки) тощо [9; 10; 11].

Під час вивчення питань реалізації та розвитку особистості недостатня увага приділяється розвитку особистості жінки та шляхам її особистісної самореалізації. Спеціальних досліджень, присвячених аналізу самореалізації особистості жінки в зрілому віці, у вітчизняній та закордонній психології недостатньо. Відсутні роботи, що розкривають особливості комплексного впливу на зрілу особистість сімейних криз, не визначені ті якості особистості, що співвідносяться з її особистісним зростом, та їх зміни у сімейному житті, невивченим є феномен самореалізації особистості жінки в умовах сімейної кризи.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в проведенні порівняльного аналізу рівня самоактуалізації і особистісних якостей жінок з кризисних і звичайних сімей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленої цілі у 2010–2012 роках були обстежені жінки 29–56 років загальною кількістю в 350 осіб: 224 жінки з кризисних сімей, які звернулись за медико-психологічною допомогою щодо сімейної кризи та особистісних проблем, та 126 жінок зі звичайних сімей (умовно здорових), які за допомогою не звертались і вважають, що у них проблеми відсутні.

Проводилось дослідження рівня самоактуалізації і особистісних якостей (рівень суб'єктивного контролю, вихід зі складних життєвих ситуацій, механізми психологічного захисту і шкали тесту Кеттелла).

Порівняльний аналіз особистісних якостей жінок з кризисних та звичайних сімей

показав наявність значущої різниці за показниками виходу зі скрутних життєвих ситуацій ($p < 0,001$). Значно більша кількість жінок зі звичайних сімей мають високий домінуючий рівень і легко вирішують скрутні життєві ситуації.

Порівняльний аналіз механізмів психологічних захистів показав, що значущі відмінності виявлені в групах жінок з кризисних та звичайних сімей тільки за показником проєкції ($p < 0,031$). Рівень напруги за цим психологічним захистом значно більший в групі жінок з кризисних сімей, тобто саме такі жінки схильні приписувати свої неусвідомлювані та неприйнятні почуття, імпульси і думки іншим людям.

Порівняльний аналіз показників особистісних якостей за 16-факторним опитувальником Р.Б. Кеттелла жінок з кризисних та звичайних сімей показав статистично значущу різницю за показниками емоційної стійкості, довірливості / підозрілості, тривожності / спокою, самоконтролю, напруженості / розслабленості, тривожності / пристосування.

Аналіз дав змогу констатувати, що жінки зі звичайних сімей більш емоційно стійкі, зрілі; вони більш практичні, реалістичні, незалежні, іноді жорсткі, самодовільні, на відміну від більш мрійливих, примхливих, непрактичних, залежних, недостатньо самостійних, сензитивних жінок з кризисних сімей нашої вибірки ($p < 0,001$). Жінки з кризисних сімей більш підозрілі, мають власну думку, більше сумніваються, уперті, зацікавлені у внутрішньому психічному житті, на відміну від жінок зі звичайних сімей, які більш довірливі, можуть пристосовуватись, швидше адаптуватися.

За фактором довірливості / підозрілості жінки з кризисних сімей мають більш високі бали, ніж жінки зі звичайних сімей ($p < 0,001$), що говорить про більшу, ніж у жінок зі звичайних сімей, обережність, егоцентричність, недовірливість. Жінки з кризисних сімей більше за жінок зі звичайних сімей схильні перекидати відповідальність за помилки на оточуючих, іноді більш автономні, самостійні та незалежні у соціальній поведінці.

Порівнюючи показники тривожності / спокою, відзначимо, що досліджувані жінки з кризисних сімей більш депресивні, неспокійні, тривожні у складних ситуаціях, у них переважає поганий настрій, похмурі передчуття і роздуми, ніж жінки зі звичайних сімей ($p < 0,001$).

Порівняльний аналіз за показниками самоконтролю показав, що група жінок з кризисних сімей має статистично значущу більшу кількість осіб, ніж група жінок зі

звичайних сімей ($p < 0,001$), для яких характерною є низька дисциплінованість, залежність від власного настрою, невміння контролювати свої емоції і поведінку. Відповідно, більша кількість жінок зі звичайних сімей характеризується цілеспрямованістю, має сильну волю, вміння контролювати свої емоції та поведінку.

За шкалою напруженості / розслабленості статистично значуща більшість жінок з кризисних сімей, порівняно з жінками зі звичайних сімей ($p < 0,001$), характеризуються як енергійні, напружені, фрустровані, неспокійні, напружені, роздратовані. Для жінок зі звичайних сімей більш характерна схильність до розслабленості, рівноваги, задоволеності, нефрустрованості. Порівняльний аналіз фактору другого порядку – тривожності / пристосування – показав, що жінки з кризисних сімей більш тривожні, ніж жінки зі звичайних сімей ($p < 0,001$).

Проаналізуємо комбінацію факторів, які утворюють симптомокомплекс комунікативних особистісних якостей. Група комунікативних якостей складається з таких факторів: А, Н, Е, L, N, Q2. Комбінація факторів А (товариськість) і Н (сміливість) відображає потребу особистості у спілкуванні, вміння спілкуватись. Високі значення факторів А і Н (8–10 ст.), які характеризують жінок з кризисних та звичайних сімей, означають, що досліджувані жінки обох груп прагнуть до спілкування, легко можуть вступати в контакт з незнайомими людьми. Такі люди здатні відстоювати свою позицію.

Комбінація факторів L (підозрілість) і N (дипломатичність) характеризує ставлення особистості до інших людей. У жінок з кризисних сімей відзначені більш високі показники за фактором L (8–10 ст.), ніж у жінок зі звичайних сімей (4–5 ст.). Таким чином, жінки з кризисних сімей відрізняються вираженою соціальною проникливістю, вони краще, ніж жінки зі звичайних сімей, розуміють людей, мотиви їхньої поведінки, тонко відчують відношення інших людей до себе. В той же час такі жінки внутрішньо напружені, знаходяться насторожі й можуть відчувати тривогу у взаємовідносинах з людьми. Комбінація факторів Е (домінантність) і Q2 (самостійність) відображає деякі боки лідерського потенціалу особистості. У жінок обох груп показники факторів розподілились майже рівномірно за всіма рівнями.

До групи інтелектуальних якостей входять фактори В, М, N, Q1. Комбінація факторів В (інтелектуальність) і М (мрійність) характеризує інтелектуальні можливості особистості. За обома факторами розподіл балів у жінок обох груп відбувається май-

же однаково і рівномірно за рівнями з незначною перевагою більш низького рівня за фактором В, більш високого – за фактором М. Високі значення цих факторів означають високі інтелектуальні можливості, захоплення абстрактними ідеями. Така людина легко вирішує завдання, швидко може встановити причинно-наслідкові співвідношення між явищами. Саме це у наших вибірках є більш характерним для жінок обох груп.

Комбінація факторів N (дипломатичність) і Q1 (сприйнятливості нового) відображає гнучкість і оперативність мислення особистості. У жінок обох груп розподіл рівнів за фактором N відбувається майже рівномірно: 4–5, 8–10 та 6–7 стенив. За фактором Q1 картина схожа, однак кількість жінок з кризисних сімей з більш високими балами незначуще вища, ніж кількість жінок зі звичайних сімей. Високі значення цих факторів свідчать про гнучкість мислення і швидкість прийняття рішень. Чим нижче бали, тим менше людина може швидко орієнтуватися у проблемних ситуаціях, вірно прораховувати варіанти рішень, тому обране рішення не завжди буває оптимальним. Також чим вище рівень за цими двома факторами, тим легше людина орієнтується на нові підходи, не боїться помилок.

У групі емоційних якостей поєднуються такі фактори: С, F, H, I, O, Q4. Комбінація факторів С (емоційна стійкість) та I (емоційна чутливість) характеризує чутливість особистості до емоційного впливу. За фактором С у жінок з кризисних сімей переважають рівні 1–3 та 4–5 стенив, у жінок зі звичайних сімей – 8–10, 6–7 стенив. Фактор I у жінок обох груп характеризується рівнями 8–10, 6–7 та 4–5 стенив. Для жінок зі звичайних сімей більш характерним є середній та високий рівні за цими факторами, що говорить про більш реалістичне, ніж у групі жінок з кризисних сімей, сприйняття навколишньої ситуації, подій. Такі жінки відчувають себе захищеними, здатними впоратись з різними труднощами, схильні раціоналізувати власні емоційні переживання, враження. Показники жінок з кризисних сімей суперечливі: низькі за емоційної стійкістю та високі за фактором емоційної чутливості. Це означає, що жінки цієї групи сприймають те, що відбувається навкруги, перш за все емоційно. Емоції виникають швидко, за будь-яким, навіть незначним, приводом. Спектр емоційних переживань різнобічний – від захопленості до страху, тривоги і депресії. Тобто у таких людей емоції перетворюються на основний регулятор поведінки і взаємовідносин з людьми.

Комбінація факторів H (сміливість у соціальних контактах) і F (безтурботність)

відображає схильність до ризикованої поведінки. За фактором H у жінок обох груп переважають рівні 6–7 та 8–10 стенив та меншою мірою спостерігаються рівні 4–5 стенив. Фактор F у жінок обох груп характеризується рівнями 6–7, 4–5 і меншою мірою – 8–10 стенив. Високі значення цих факторів дають змогу говорити про оптимізм. Такі люди намагаються невдачі, складності витіснити. Життєва перспектива сприймається позитивно. Таких людей приваблюють ситуації, пов'язані з ризиком. Більш низькі показники, які зустрічаються у жінок обох груп, говорять про схильність до драматизації певних подій та ускладнення ситуації. Настрій у таких жінок часто знижений, життєва перспектива сприймається негативно, упевненість у собі слабо виражена, переважає орієнтація на уникнення невдачі.

Комбінація факторів O (тривожність) і Q4 (напруженість) характеризує різні прояви тривожності. За фактором O у жінок з кризисних сімей переважає рівень 8–10 стенив, у жінок зі звичайних сімей – 8–10 (однак їх кількість значно менша, ніж у жінок з кризисних сімей), 6–7 та меншою мірою – 4–5 стенив. Фактор Q4 у жінок з кризисних сімей характеризується рівнями 8–10, та меншою мірою – 6–7 стенив, у жінок зі звичайних сімей переважають рівні 6–7, 1–3 та 4–5 стенив. У жінок з кризисних сімей переважає високий рівень за цими двома факторами, що описує людей, які часто тривожаться про можливі невдачі та неприємні події, шкодують про минулі вчинки, незадоволені собою, відчувають почуття провини, болісно переживають критику, а компліменти приймають недовірливо. Перешкоди на шляху досягнення мети сприймаються такими жінками як неподолані, вони фіксують увагу на негативних сторонах подій, що перешкоджає пошукам виходу зі скрутних проблемних ситуацій. У жінок зі звичайних сімей переважають середні та низькі рівні. Низький рівень характерний для людини, яка критично сприймає реальність, рідко тривожиться про майбутнє і не переживає за минуле. Такі люди мають високу самооцінку, впевнені у собі, у конфліктних ситуаціях схильні переважно обвинувачувати інших. Відповідно, середній рівень за цими факторами говорить про те, що такі особи відчувають тривогу, занепокоєння у незвичних для себе ситуаціях; коли ж ситуація знайома, відчуття тривоги або не виникає, або воно слабшає; у конфліктних ситуаціях можуть звинуватити й інших, й себе.

До групи регуляторних якостей особистості входять фактори: Q3 – самодисципліна, G – моральна нормативність. За

фактором G у жінок обох груп переважають рівні 6–7, 8–10 та меншою мірою – 4–5 стенив. За фактором Q3 у жінок з кризисних сімей переважають рівні 1–3 та 4–5, меншою мірою – 6–7 стенив, у жінок зі звичайних сімей – 6–7, 8–10 та меншою мірою – 4–5 стенив. Тобто жінки зі звичайних сімей більшою мірою здатні мобілізувати себе на досягнення поставленої мети всупереч внутрішньому опору та зовнішнім перешкодам, діяти продумано, наполегливо, зберігаючи самовладання у критичних ситуаціях, здатні регулювати зовнішні прояви емоцій. Жінки з кризисних сімей можуть або відступати від бажаної цілі як тільки проявляються внутрішні або зовнішні перешкоди та діяти неорганізовано, або бути організованими і наполегливими, перш за все в ситуаціях, у яких адаптувались.

Порівняльний аналіз показників самоактуалізації жінок з кризисних та звичайних сімей показав статистично значущу різницю за певними шкалами. Не визначено статистично значущих відмінностей за шкалами сензитивності, спонтанності, природи людини, синергії, контактності, пізнавальних потреб та креативності. Показники базових шкал, а саме показники компетентності у часі ($p < 0,001$) та підтримки ($p < 0,004$), значуще відрізняються у груп досліджуваних жінок. Відсоток жінок зі звичайних сімей з високим та середнім рівнем за цими шкалами значно більший. Тобто жінки зі звичайних сімей більшою мірою здатні жити сьогоднішнім, вони більш незалежні у своїх учинках, більше, ніж жінки з кризисних сімей, прагнуть керуватися у житті власними цілями, переконаннями, установками і принципами.

За шкалами блоку цінностей «Ціннісні орієнтації» ($p < 0,018$) та «Гнучкість поведінки» ($p < 0,001$) виявлена статистично значуща різниця між показниками жінок. Кількість жінок з кризисних сімей з високим рівнем за обома шкалами більша, ніж кількість жінок зі звичайних сімей, однак кількість жінок з кризисних сімей, у яких виявлений середній рівень, значно менша, ніж кількість таких жінок зі звичайних сімей. За блоком почуттів (сензитивність до себе та спонтанність) статистично значущої різниці не виявлено. За блоком самоприйняття, який складається з таких двох шкал, як «Самоповага» і «Самоприйняття», виявлені статистично значущі відмінності у показниках жінок за шкалою самоповаги ($p < 0,019$) та самоприйняття ($p < 0,001$). Жінки зі звичайних сімей більш здатні цінити свої достоїнства, позитивні властивості характеру, поважати себе, приймати себе такими, які є, поза залежності від оцінки

своїх достоїнств та недоліків, ніж жінки з кризисних сімей.

За блоком концепції людини (уявлення про природу людини та синергія) статистично значущої різниці не виявлено. Аналіз блоку міжособистісної чутливості, який складається зі шкал прийняття агресії та контактності, виявив статистично значущу різницю ($p < 0,020$) у досліджуваних груп жінок за показниками прийняття власної агресії. Високого рівня не виявлено в обох групах жінок. Однак на середньому рівні більша кількість жінок зі звичайних сімей здатні приймати своє роздратування, гнів і агресивність, ніж жінки з кризисних сімей. За показниками блоку відношення до пізнання статистично значущої різниці не виявлено.

На цьому етапі роботи проводився порівняльний аналіз показників рівнів суб'єктивного контролю у жінок з кризисних та звичайних сімей. Порівняльний аналіз показників локусу контролю показав наявність статистично значущих відмінностей за всіма шкалами. Винятком є шкала інтернальності щодо ставлення до здоров'я і хвороби, за якою статистично значущої різниці не виявлено. Статистично значущі відмінності відзначено за шкалою загальної інтернальності ($p < 0,001$). Кількість жінок зі звичайних сімей з високим та середнім рівнем інтернальності значно вища, ніж кількість жінок з кризисних сімей, тобто жінки зі звичайних сімей більше здатні взяти на себе відповідальність за те, що з ними відбувається.

За показниками інтернальності в області досягнень та невдач також більша кількість жінок зі звичайних сімей має високий та середній рівень, і ця різниця є статистично значущою ($p < 0,001$). Тобто жінки зі звичайних сімей більшою мірою вважають, що самі досягли всього гарного, що є в їх житті, і здатні реалізовувати свої цілі у майбутньому, а також саме у жінок зі звичайних сімей більш розвинене почуття по відношенню до негативних подій і ситуацій.

Жінки зі звичайних сімей більшою мірою ($p < 0,001$), ніж жінки з кризисних сімей, вважають, що сімейні відносини, що склались, – це результат їх зусиль, і що саме вони і в подальшому будуть визначати їх характер. За шкалою інтернальності в області міжособистісних відносинах відзначена статистично значуща різниця ($p < 0,022$). Високий показник у жінок з кризисних сімей свідчить про те, що такі жінки вважають себе спроможними визначати свій психологічний статус в колективі, викликати повагу та симпатію. Жінки зі звичайних сімей більш схильні вважати, що їх поло-

ження у колективі – результат дій чи підступу ворогів.

За шкалою інтернальності в області виробничих відносин виявлена статистично значуща різниця ($p < 0,001$) у показниках жінок. Більша кількість жінок зі звичайних сімей на високому та середньому рівнях вважають свої дії важливим фактором в організації власної діяльності, у своєму просуванні.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведений порівняльний аналіз рівня самоактуалізації і особистісних якостей жінок з кризових і звичайних сімей дав змогу зробити такі висновки.

1) Існує статистично значуща різниця між показниками жінок з кризових і звичайних сімей за показниками психологічного захисту проєкції, виходу зі скрутних життєвих ситуацій, емоційної стійкості, довірливості / підозрливості, тривожності / спокою, самоконтролю, напруженості / розслабленості, тривожності / пристосування; шкал компетентності у часі, підтримки, ціннісних орієнтацій, гнучкості поведінки, самоповаги, самоприйняття, прийняття власної агресії; за всіма шкалами локусу контролю (виняток – шкала здоров'я).

2) Не визначено статистично значущих відмінностей за шкалами сензитивності, спонтанності, природи людини, синергії, контактності, пізнавальних потреб, креативності, контактності та блоками концепції людини (уявлення про природу людини та синергія) і відношення до пізнання; інтернальності щодо ставлення до здоров'я і хвороби.

3) Жінки з кризових сімей більш схильні приписувати свої неусвідомлювані та неприйнятні почуття і думки іншим людям; менш здатні взяти на себе відповідальність за те, що з ними відбувається; більш мрійливі, примхливі, непрактичні, сенситивні, більш схильні перекласти відповідальність за помилки на оточуючих, іноді більш автономні, самостійні та незалежні у соціальній поведінці, більш депресивні, неспокійні, тривожні у складних ситуаціях, у них переважає поганий настрій, характерною є низька дисциплінованість, залежність від власного настрою, невміння контролювати свої емоції і поведінку; енергійні, напружені, фрустровані, неспокійні, роздратовані.

4) Жінки зі звичайних сімей легше вирішують скрутні життєві ситуації; більше здатні взяти на себе відповідальність за те, що з ними відбувається; більш емоційно стійкі,

зрілі; обережні, егоцентричні, недовірливі; характеризуються цілеспрямованістю, мають сильну волю, вміння контролювати свої емоції та поведінку; для них характерна схильність до розслабленості, рівноваги, задоволеності, нефрустрованості.

Межі статті не дали можливості вирішити ряд питань, які змогли б поглибити уявлення про самореалізацію та особистісні якості жінок у кризових станах, зокрема розлучених жінок. Також потребують спеціального дослідження чоловіки з кризових сімей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова К.А. Время личности и время жизни / К.А. Абульханова, Т.Н. Березина. – СПб. : Алетей, 2001. – 304 с.
2. Иванов М.С. Модель напряженной самореализации и ее эмпирическая валидизация / М.С. Иванов, М.С. Яницкий // Сибирский психологический журнал. – 2007. – № 25. – С. 20–29.
3. Коростылева Л.А. Проблема самореализации личности в системе наук о человеке / Л.А. Коростылева // Психологические проблемы самореализации личности. – СПб. : Изд-во СПб ун-та, 1997. – С. 3–19.
4. Коростылева Л.А. Психология самореализации личности: брачно-семейные отношения / Л.А. Коростылева. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2000. – 292 с.
5. Мишин А.А. Взаимосвязь личностных особенностей педагогов и профессиональной самореализации / А.А. Мишин // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – Вып. 12. – С. 1–9.
6. Недашковская М.А. Самореализация личности как феномен культуры : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 19.00.11 «Социальная философия» / М.А. Недашковская. – К., 1990. – 167 с.
7. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.
8. Солодовников В.В. Зрелый возраст в контексте жизненного пути / В.В. Солодовников, И.В. Солодовникова // Человек. – 2009. – № 3. – С. 64–81.
9. Фальова О.Є. Проблема розвитку особистості в сучасній психології / О.Є. Фальова // Вісник ХНПУ. Психологія. – 2007. – Вип. 23. – С. 168–180.
10. Фальова О.Є. Проблема самореалізації особистості жінки в закордонній психології / О.Є. Фальова // Вісник ХНПУ. Психологія. – 2011. – Вип. 43. – Ч. 1. – С. 192–199.
11. Фальова О.Є. Самореалізація особистості жінки в концепціях вітчизняної психології / О.Є. Фальова, М.В. Маркова // ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2012. – № 985. – С. 26–30.
12. Цыренова Л.А. Самореализация личности как предмет философского исследования : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 19.00.11 «Социальная философия» / Л.А. Цыренова. – М., 1992. – 24 с.